

ברחובות ירושלים

שוקטו בחוצות ירושלים
(ירמיהו ה, א)

הרבה אפשר לכתוב על רחובות ירושלים. יש כאלה המשנים את שמם באמצע הדרך בלי כל סיבה הנראית לעין, ויש, להפך, שהשם נשמר אף על פי שהרחוב משנה את כיוונו ונמשך בציר חדש; יש שפע של שלטים המכנים את מקומותיהם בשם "כיכר", אף שאין שם כל כיכר אלא הצטלבות דרכים רגילה; יש רחובות וכיכרות על שמות אנשים טובים ונכבדים אשר אף בחייהם היו מוכרים רק למתי מעט, ואחרי דור רק השותפים למקצוע וחוקרי תולדות ישראל יודעים מי היו. העוסק בלשון יוכל להתבונן בכתב ובניקוד של שמות הרחובות, ובתעתיקיהם באנגלית ובערבית. מלבד שמות הרחובות הרבה חומר קריאה פרוש לפני עיני המטייל: תמרורי תנועה, לוחות הקדשה, לוחות זיכרון, מודעות בדפוס ובכתב-יד, כתובות בצבע על כותלי הבתים (לפני הבחירות האחרונות לכנסת התנוססה כתובת נפלאה על קירות המעבר התת-קרקעי לתחנת האוטובוסים המרכזית: "שמיר שקרן, רבין שתיין - רק אני ואבא שלי אנשים הגונים"). אם באנו למנות את הכול ולדון בכול - ספר לא יספיק. בשורות שלפנינו עשינו ניסיון ראשון, ורשמנו כמה הערות על דברים שהזדמנו לפנינו באופן מקרי ומשכו את תשומת לבנו.

רחוב בנימין מטודלה

רחוב זה נושא את השם של בנימין מטודלה, איש המאה הי"ב שערך מסע רב היקף בקהילות היהודיות ותיאר אותו בספר **המסעות** המפורסם שלו. כאשר ידידי ד"ר יהונתן פראטו היה בספרד בתפקיד דיפלומטי, עוד לפני קשירת קשרים רשמיים בין ישראל לאותה מדינה, ביקר בין היתר בעיר טודלה; אבות העיר, בשמעם שבימים עברו אחד מאזרחיהם היה איש מפורסם ויש בעיר הקודש רחוב על שמו, זה הוא הרחוב שדי"ר פראטו עצמו גר בו, מאוד שמחו בדבר, ולא נתקררה דעתם עד שמסרו לו את סמל העיר המצויר על שישה אריחי חרסינה צמודים. אריחים אלו נקבעו על קיר הבית בפינת אותו רחוב ורחוב עזה ומעליהם נמצא הלוח העירוני הנושא את השם

"רחוב בנימין מטודילא" (תמונה 1) הכתוב ללא דופי (לכל היותר הדייקנים יגידו שבתעתיק הלוועזי היו צריכים לכתוב Mi-Tudela במקף או Mittudela ב־t כפולה). אולם לישראלים אין זמן, לכן הם משמיטים בדרך כלל את המילה **רחוב**, ואומרים "פלוני גר בהרצל 45", ולא "ברחוב הרצל 45"; לפי זה אף אין רגילים לומר "רחוב בנימין מטודלה" אלא "בנימין מטודלה" בלבד. ולא די בזה, אלא שאף מקצרים את השם עצמו ואומרים "מטודלה", בלי לשים לב כי "מטודלה" אינו שם של איש מסוים, אלא כינוי לכל אדם שנולד בעיר טודלה, ולא דווקא לתייר המפורסם. מכל מקום הדוברים אומרים "אני גר במטודלה". אולם כיוון שעברה גוררת עברה קרה פה דבר נוסף: תושבי ירושלים שכחו שטודלה היא עיר, ותפסו את "מטודלה" כעין בינוני סביל של בניין פועל, ומבטאים את המילה במ"ם שוואית. ראה לכך הפנס של הבית מספר 20 באותו רחוב, הנושא את הכתובת "מטודלה" בעברית ו־METUDELA בלועזית (תמונה 2), והוא הדין של הבית מספר 40. סוף דבר, אומרים "אני גר במטודלה" - bemetudela.

תמונה 2

תמונה 1

רחוב אוסישקין

הרחובות שבשכונת רחביה כונו בשמותיהם של גדולי ספרד בתור הזהב, על כן תמצא כאן את אברהם אבן עזרא, יצחק אלפסי, אבן שפרוט ועוד. לפי

תמונה 3

תמונה 4

תמונה 5

השמועה הציע את השמות הרב שמחה אסף שהיה פרופסור לתלמוד באוניברסיטה העברית ומראשוני התושבים של השכונה. בשלטים הישנים היו תנודות בניקוד ובתעתיק של הרכיב אבן שבשמות האלה: לעתים נוקד אָבן ותועתק Eben (תמונה 3), ולעתים נוקד אֶבן ותועתק Ibn (תמונה 4). בשלטים החדשים השיטה הראשונה בוטלה לחלוטין (תמונה 5) - והגרסה Eben שרדה רק פה ושם על גבי שלטים ישנים. אשר לפ"א של אבן שפרוט יש התרוצצות גם בניקוד וגם בתעתיק, פעמים היא ק (פוצצת) ופעמים f (חוככת), ולעתים הניקוד והתעתיק סותרים זה את זה בשלט אחד.

מכל מקום יש לשאול: מה עושים כאן שני "אשכנזים" מובהקים כאוסישקין וארלוזורוב? באמת, לפי התכנון המקורי, רחוב אוסישקין של היום היה צריך

להיקרא "רחוב קרן קיימת" (ואילו רחוב קרן קיימת הנוכחי אמור היה להיקרא על שם שמואל הנגיד), והרחוב הנקרא היום "ארלוזורוב" היה ממשיך את השם של חלקו הראשון, כלומר לא היה אלא קטע של רחוב אבן גבירול. ואמנם, באשר לרחוב אוסישקין מספרים הירושלמים שאוסישקין עצמו תבע בתוקף שהרחוב שהוא גר בו יישא את שמו. ביתו היה בפירת רחוב רמב"ן, ועל שער הכניסה שקועה עד היום בקיר טבלה שעליה השם **מחנים** (המבקש לדעת את פשר הדבר יעיין בספר של דוד קרויאנקר **אדריכלות בירושלים - הבנייה בתקופת המנדט הבריטי**, ירושלים, 1989, עמ' 336). אשר

לרחוב ארלוזורוב, סביר להניח שרצח חיים ארלוזורוב בשנת 1933, והרושם העמוק שעשה על היישוב כולו, הוא שהביא להנצחת שמו בשכונה שהייתה אז בהיבנותה.

תמונה 6

על רחוב אוסישקין אפשר להאריך עוד קצת את הדיבור. כידוע סברה מהלכת בעולם (בעיקר בין שאינם יהודים) שהמספר 13 מביא מזל ביש, על כן יש מלונות שבהם החדר הסמוך לחדר 12 נושא את המספר 14; נראה שאחד הדיירים של בית 13 ברחוב זה חשש לאותה שמועה, על כן רשם בצבע על מזוזת שער הכניסה לחצר

"11 ב"; אבל דייר אחר, המשוחרר מאמונות תפלות, מחק את הכתוב ורשם "13" - ושתי הנוסחאות החליפו זו את זו לסירוגין במשך השנים (תמונה 6), עד שהתמסד הדבר בשלט שנקבע לפני זמן קצר על קיר הבית, ובו כתוב "אויסישקין 13 (11 ב)". זהו מה ששנינו "כל מחלוקת שהיא לשם שמים סופה להתקיים".

תמונה 7

יש מלעיגים על אנשי ירושלים שהם מבטאים "אויסישקין" - **אויסישקין**; עכשיו יש למלעיגים האלה על מה שיסמוכו, כי על השלט החדש של בית 21 כתוב בפירוש "רחוב אוסישקין" (תמונה 7).

מרחוב אוסישקין מסתעף רחוב ששמו היה פעם "רחוב אהרן" - על שם אהרן גייקובס, אשר בנה כמה בתים במקום הזה, שאף היוו בראשונה שכונה קטנה בפני עצמה שנקראה "שכונת אהרן" (ראה זו וילנאי, **ירושלים בירת ישראל**, ירושלים 1960, עמ' 249). אבל עם חלוף הזמן איש לא ידע אהרן זה מי הוא, ולא עוד אלא שהיה בירושלים עוד "רחוב אהרן", על שם אהרן הכהן (אמנם גם שם הרחוב ההוא הוחלף ונעשה "רחוב פישל"!), על כן ניטל הכבוד מאדון גייקובס, והרחוב קיבל את השם החדש "רחוב הר"ן" - ואין ספק שהרב ניסים בן ראובן גירונדי, מגדולי חכמי ספרד במאה הי"ד, מתאים לאזור זה. אלא שבפינת אותו רחוב עם רחוב אוסישקין

קבעו את השלט החדש על גבי הישן, ועדיין מבצבצת מתחת הלוח החדש האות הלאטינית A, תחילתו של השם Aharon.

הרמב"ם והרמב"ן

בין גדולי ספרד שברחביה לא חסרים כמובן הרמב"ם והרמב"ן, אולם שני שמות דומים כאלה עשויים לגרום לבלבול. חשבו מתכנני השכונה ומצאו פתרון גאוני: רחוב אחד ייקרא "רמב"ן" ואחד - "בן מימון". ולא רק זה, אלא שהאחד יהיה "רחוב רמב"ן" והשני "שדרות בן מימון". אבל כבר אמרנו שהישראלים נוהגים להשמיט את המילים **רחוב** או **שדרות** וכיוצא בהן, ולכן אין בהן סיוע להבחנה. נוסף על כך, בני ישראל אם לא נביאים הם, מלומדים הם, ויודעים שבן מימון אינו אלא הרמב"ם, ובשם זה הם קוראים את הרחוב.

תמונה 8

יתר על כן, אם בלוחות היפים מזמן המנדט הבריטי העשויים חרסינה נכתב כמו שאמרנו, וכן אף בלוחות החדשים, היה בין אלה לאלה איזה כותב שלטים שביקש להפגין את למדנותו וכתב "שדרות בן מימון הרמב"ם" (תמונה 8) - ולכן לא הועילו חכמים בתקנתם כלום, ושני

הרחובות נקראים פשוט רמב"ם ורמב"ן. בתור מי שגר ברחוב רמב"ן אני מעיד על כמה וכמה מכתבים המגיעים לביתי על אף שהכתובת על גביהם היא רמב"ם. אפשר שאילו קראו לרחוב אחד "רמב"ם" ולשני "בן נחמן" (או "נחמני" - כמו שעשו בתל-אביב) המצב היה טוב יותר, כי מספר ה"למדנים" היודעים שבן נחמן הוא הרמב"ן קטן מאלה היודעים שבן מימון הוא הרמב"ם.

יחזקאל קוטשר

כיוון שעוסקים אנו בשמות הרחובות, כדאי להזכיר שלפני זמן קצר נקרא אחד הרחובות של שכונת רמות שבצפון ירושלים על שם יחזקאל קוטשר. פרופ' קוטשר (1909-1971) לימד שנים רבות באוניברסיטה העברית

ובאוניברסיטאות תל-אביב ובר-אילן, והיה מן המורים המובהקים של דור המרצים והפרופסורים של היום. השפעתו הייתה רבה על עיצוב דרך המחקר של הארמית והעברית, ובעיקר בתחום חקר לשון חז"ל ומגילות מדבר יהודה. הוא אשר טבע את המונח "אבות טקסטים" בחקר לשון חכמים, והוא אשר הנהיג את חלוקת לשון חכמים ללשון התנאים ולשון האמוראים - מושגים שנעשו אבני יסוד בחקר לשון זו. נאה אפוא ששמו ייזכר על אחד הרחובות של ירושלים.

גם אישים אחרים הנודעים מחמת עיסוקם בלשון, לעתים בצד פעילות אחרת, הנחילו את שמם לרחובות ירושלים. נזכיר ביניהם את אליעזר בן-יהודה, דוד ילון, משה דוד קאסוטו, נפתלי הרץ טור-סיני, חנוך ילון והרב יהושע קוסובסקי.

שמות רחובות ותעתיקים הלועזיים

במדינות שאני מכיר יש בדרך כלל חוק לא מפורש הדורש התאמה מסוימת בין האורך והחשיבות של רחוב לבין מעמדו של האיש שעל שמו הרחוב נקרא. קשה אמנם לדרג אנשים לפי מעמדם באופן מדויק, אבל עובדה היא שברוב ערי ישראל כל "רחוב הרצל" וכל "רחוב בן-יהודה" הם בין הרחובות הראשיים של העיר. והנה רחוב הגאונים שבשכונת שערי חסד, אין אורכו אלא כמה עשרות מטרים, אף על פי שהכול יסכימו שהגאונים היו קבוצה חשובה מאוד של חכמי ישראל. בקשר לרחוב הזה יש לציין עוד תופעה מפתיעה, והיא התעתיק הלועזי של המלה **גאונים** בצורה זו: GUEUNIM.

אך יש שגיאות בתעתיק המגלות שגיאות בדקדוק. שכונה אחת משכונות ירושלים נקראת "נוה שאנן". זהו ביטוי מספר ישעיהו (לג, כ), שבו כמובן **נוה** הוא שם עצם ו**שאנן** תוארו, לכן **נוה** בנו"ן קמוצה. אבל מה נעשה ובני ירושלים תפסו את הביטוי כצירוף סמיכות, ומבטאים **נוה** בנו"ן שוואית? השלט נכנע להם, ומתעתק בלועזית NEVE SHA'ANAN (תמונה 9) ולא NAVE כדין.

תמונה 9

השלטים הנושאים את שמות הרחובות הם תלת-לשוניים (חומר אידאלי בשביל חוקרי האפיגרפיה לעתיד לבוא), ולפעמים יש גם הסבר של שם הרחוב; דבר זה גורם צפיפות בכתיבה ומשום כך האותיות בשלט קטנות. כך הוא למשל השלט של רחוב הקרן הקיימת לישראל (תמונה 10):

תמונה 10

בהסבר שמו של הרחוב יש דוגמה למשפט עברי מאלף הכתוב בלשון ספרותית גבוהה, אולם עובר האורח הנחפז (ומכל שכן נהג מכונית) יתקשה לקרוא כאן את שם הרחוב, מחמת מידתן הזעירה של האותיות.

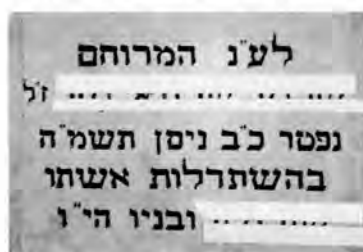
בכמה רחובות בסביבות מחנה יהודה מגלה התעתיק הלועזי חידוש מהמם, הוא ציון הדגש באותיות הלאטיניות. לכו נא ברחוב הטורים, המסתעף צפונה ממחנה יהודה, וראו את התעתיק של השם: REHOV HATURIM, ונקודה נתונה מעל האות T, המציינת את היגויה המוכפל, כמו הדגש שבאות טי"ת במילה ה**טוּרִים**. מקביל לרחוב זה רחוב יהודה המכבי, ושם ממש "חגיגה":

תמונה 11

בלוחות שבשני קצות הרחוב, בבתים שמספריהם 1 ו-13, מעל המילה HAMACABI מתנוססות נקודות על שלוש האותיות M, C ו-B. דרומה למחנה יהודה וסמוך לו, נמצא REHOV HAKARMEL, ונקודה נתונה על האות K. לא רחוק משם רחוב התבור, ובתעתיק: REHOV HATAVOR, ואף כאן נקודה על האות T, היא הדגש שבת"ו (תמונה 11)! קצת יותר הלאה תמצאו את רחוב הנציב, בתעתיק: REHOV HANETZIV, ונקודה מרחפת על האות N. כל אלה הם שלטים עשויים פח בצבע אפור-חול, השייכים לסדרה ישנה מאוד, כפי שמראה מצבם העלוב. במקומות שהחליפו אותם בחדשים לא חזרו על ה"המצאה" הזאת. מכל מקום נראה שיש להביא את ה"חידוש" לידיעתו של הקונגרס הבלשני הבין-לאומי הקרוב, או - לחלופין - למנות ועדה למתן שמות הרחובות ולכתיבתם שתכלול אנשים בעלי שכל ישר וידיעה בסיסית בדקדוק.

וכיוון שנמצאים אנו בקרבת מחנה יהודה, נסטה קצת מן הדרך וגם קצת מן העניין, ונקרא את המילים הכתובות לא על הקיר החיצוני של אחד הבתים, אלא על מצבה שבתוך בית כנסת קטן שבקרבת מקום:

מחריד - לא כן? רצח במשפחה או המתת חסד של חולה סופני? מדוע וכיצד אשתו ובניו של המנוח ז"ל השתדלו לקרב את פטירתו? להבנת הפשט, נזכיר שראשי התיבות לע"נ פירושם 'לעילוי נשמת', שהתואר **המרוחם** הוא ברכת הנפטר אצל עדות המזרח (על פי הערבית **אלמרוחום**), ואין צורך לומר שהשתדלות האישה והבנים כוונתה אך ורק להצבת לוח הזיכרון לאחר הפטירה.

רחבות וכיכרות

דוד קרויאנקר מציין בספרו **סיפור קריית העירייה, ירושלים** (ירושלים, 1993, עמ' 210) ש"במרכז ירושלים, בניגוד לערים אחרות באירופה

ובאמריקה, אין רחבה ציבורית מרכזית". בכלל - כמעט שאין בירושלים כיכרות! אבות העיר ביקשו למלא חיסרון זה, וכינו בשם "רחבה" או "כיכר" כל הצטלבות דרכים וכל התפצלות דרכים, גם כשאין כל התרחבות הנראית לעין. מי שאינו שם לב אינו יודע שירושלים מלאה שלטים המודיעים את השמות של רחבות וכיכרות כאלה. גם חברנו המנוח אברהם אבן-שושן בעל המילונים זכה לכיכר-לא-כיכר כזאת, והיא בהצטלבות רחוב שטראוס ורחוב הנביאים. וכן יש "כיכר המגבית" בהצטלבות כביש רופין והדרך המובילה למוזיאון ישראל, "רחבת חיים-שלום הלוי" במקום שרחוב שמואל הנגיד פוגש את רחוב המלך ג'ורג', "כיכר יעקב משה ריבלין" בהצטלבות רחוב רב סעדיה גאון עם רחוב הרמב"ן - ועוד שמות רבים כאלה, בלי סוף ובלי תועלת. כדאי לזכור שהמילה **רחוב** הוראתה במקרא 'כיכר' (square) ולא 'רחוב' (של ימינו, street), והוא הדין בלשון חכמים. הרחובות שלנו נקראים במקורות "חוצות" או "שווקים": "שוטטו בחוצות ירושלים וראו נא ודעו ובקשו ברחובותיה" (ירמיהו ה, א - ובתרגום החדש של The Jewish Publication Society תרגמו בצדק: Roam the streets of Jerusalem, search its squares, look about and take note through the streets and through the squares), וכן במשנה: "כל העיירות שבמעמד מתכנסות לעירו שלמעמד ולנים ברחובה שלעיר" (ביכורים ג, ב); לעומת: "היה עובר בשוק ושמע קול הסופרים מקרים איש פלוני מגרש את פלונית" (גיטין ג, א). המילה **רחבה** המציינת בלשונו כיכר (ואם איני טועה רבים מבטאים אותה ברי"ש פתוחה - רַחְבָּה), באה כמה פעמים בספרות חז"ל בהוראה זו, והיא מנוקדת בכ"י קאופמן למשנה ברי"ש שוואית, וכך היא במילונים, כצורת הנקבה של התואר **רַחֵב**: "ואי זה דבר שבאותה העיר? כגון הַרְחָבָה והמרחץ ובית הכנסת" (נדרים ה, ה).

נעיר לבסוף שבעברית נקרא "כיכר" מה שנקרא באנגלית square: עתה, הכיכר היא עגולה, וה-square הוא מרובע! האם נפתרה בזה כבדרך אגב הבעיה העתיקה של ריבוע המעגל?

תמורים

רחובות ירושלים משופעים בעמודי מתכת הנושאים שלטים, פנסים, רמזורים ובעיקר תמורי תנועה. אחרי שבסוף 1993 הותקנו ברחוב רמב"ן

רמזורים חדשים אפשר לספור כשבעים עמודים כאלה בקטע שאורכו כשלוש מאות מטר בלבד - מרחוב אבן עזרא עד לרחוב סעדיה גאון. יער ממש! בכמה מתמרורי התנועה מתגלית תופעה סמנטית מעניינת, והיא עירוב של שתי מערכות סימנים שונות. אפשר לראות, למשל, תמרור המורה על איסור חניה, ותחתיו לוח הנושא את המילים "פרט לרכב עירוני" (תמונה 12). הטקסט מורכב אפוא מסימן מוסכם וממילים עבריות, שביחד מוסרים את ההוראה "החניה אסורה פרט לרכב עירוני". מעניין לעמוד על התחביר של צירופי מערכות אלו. לפנינו משפט כולל, כי המשלים העקיף מורכב משני חלקים מקבילים: האחד מרומז בתמרור ("לכלי רכב"), והאחד, ממעט, נוסף על ידי המילים ("פרט לרכב עירוני").

בכיכר מגנס יש צירוף מסוג זה, ובו סימן של איסור עצירה בצירוף הכתובת "פרט לרכב נושא תו חניה איזור 6". אבל באחת הפינות של אותה כיכר יש שלושה תמרורים, המורים, האחד על דרך חד-סטריית, האחד על איסור כניסה לרכב שמשקלו עולה על 4 טונות, והאחד על איסור חניה - ועליהם נוסף לוח ובו המילים "פרט לכלי רכב נושא תו חניה איזורי" (תמונה 13); פה תחביר הטקסט המורכב אינו ברור:

תמונה 13

תמונה 12

מאיזה צו באה הכתובת להוציא את כלי הרכב בעלי תו חניה אזורי - משלושת הצווים, משניים או מאחד מהם, ואם כן - מאיזה? סביר להניח שכל תמרור מתפרש כמשפט ראשי, שלושת המשפטים יוצרים משפט מאוחד, והמילים המפורשות שבלוח הן חלק מצמצם של משלים כולל באחד המשפטים: "הדרך היא חד-סטריית, והכניסה אסורה לרכב שמשקלו עולה על 4 טון, והחניה אסורה לכלי הרכב, פרט לרכב נושא תו אזורי". לא ידיעת הלשון אלא ידיעת העולם קובעת לאיזה מן התמרורים יש להוסיף את המילים המפורשות, ומיקומם הפיזי של השלטים כמו שהוא עכשיו אינו עוזר לכך.

בראש רחוב נגיארה אשר בגבעת שאול נמצא תמרור המורה על איסור כניסה, תחתיו תמרור כחול שבו מצויר אוטובוס, הבא להרשות את הכניסה לאוטובוסים למרות האיסור הכללי, ותחתיו שלט עם המלה "ומוניות"; המסר: "הכניסה אסורה לכלי רכב פרט לאוטובוסים ולמוניות". לפנינו שוב

תמונה 14

משפט כולל, כי במשלים שלושה חלקים: אחד החלקים של המשלים מרומז בתמרור הראשון ("לכלי רכב"), והחלקים השני והשלישי - המצמצמים - מובעים על ידי התמרור הנוסף ("פרט לאוטובוסים") ועל ידי מילה מפורשת ("ומוניות").

באותו רחוב יש שלט המורכב מתמרור שבו חץ המורה על תנועה חד-סטריית מימין לשמאל, ומטקסט עברי וערבי כפי שנראה בתמונה 14.

הכוונה בעברית ברורה: מותר לכלי הרכב לנסוע רק שמאלה, פרט לרכב ציבורי הפטור ממגבלה זו. אלא שהטקסט הערבי נמשך אחרי העברי מילה כנגד מילה ואינו מובן כלל, או שמא

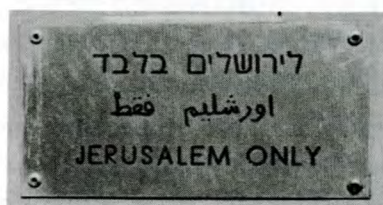
מובנו הפך מן הכוונה: "רק מכוניות ציבורי" (וגם זה בצורה משובשת מאוד, שאינה ערבית כלל).

תמונה 15

כותב הטקסט הערבי היה צריך ללמוד מן הכתוב על גבי תיבות הדואר האדומות שברחובות העיר, המיועדות למכתבים שמענם כל מקום פרט

לירושלים: לכל מִקָּאן מֵא עֵדֵא אורשלים; (לכל מכאן מא עדא אורשלים; תמונה 15). "מֵא עֵדֵא" פירושו יחוץ מן, 'פרט ל-'; תואר הפועל הערבי "פִּקְט" (שהוראתו 'בלבד', 'רק' ומקומו לעולם בסוף המשפט) בא במקומו הנכון בתיבות הדואר הצהובות, שעליהן כתוב: אורשלים فقط (אורשלים פקט; תמונה 16).

תמונה 16

[תודתי לגברת טאטיאנה סימון, שמסרה לי את מפת השכונה רחביה משנת 1930, לעמיתיי מן האוניברסיטה בר-אילן, פרופ' רחל לנדאו ופרופ' שמואל תמרי, שאתם ביררתי נקודות אחדות מן האמור לעיל, ולד"ר חיים כהן, עורך **לשונונו לעם**, על הערותיו המועילות.]